

СУД ТЕРГОВ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ФУҚАРОЛАРНИНГ ХУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ ИШОНЧЛИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ КАФОЛАТЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ, ЖИНОЯТ ИШЛАРИНИ ЮРИТИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ АСОСЛАРИНИ, ЖИНОЯТ- ПРОЦЕССУАЛ ҚОНУНЧИЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Анорбоев Муроджон Раҳманкул ўғли

*Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Жиноят
ҳуқуқи ва криминология кафедраси ўқитувчиси ю.ф.ф.д., (PhD)*

Аннотация. Мақолада суд тергов органлари фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлаш, жиноят ишларини юритишнинг процессуал асосларини, жиноят-процессуал қонунчилигини такомиллаштириш масалаларини юзасидан назария ва амалиёт таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Суд-ҳуқуқ тизими, суд тергов органлари фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлари, суд-тергов фаолияти, жиноят ишлари, процессуал асослар, жиноят-процессуал қонунчилик.

Аннотация. В статье анализируется теория и практика обеспечения надежной защиты прав и свобод граждан в деятельности органов судебного преследования, совершенствования процессуальных основ ведения уголовных дел, совершенствования уголовно-процессуального законодательства.

Ключевые слова: Судебно-правовая система, органы судебного преследования, надежная защита прав и свобод граждан, гарантии прав и свобод граждан, судебно-следственная деятельность, уголовные дела, процессуальные основания, уголовно-процессуальное законодательство.

Annotation. The article analyzes the theory and practice of ensuring reliable protection of the rights and freedoms of citizens in the activities of judicial investigative bodies, improving the procedural bases of conducting criminal cases, criminal-procedural legislation.

Keywords: Court-legal system, judicial investigative bodies reliable protection of citizens' rights and freedoms, guarantees of citizens' rights and freedoms, judicial investigation activities, criminal cases, procedural grounds, criminal-procedural legislation.

Жаҳондаги барча мамлакатларнинг миллий қонунчилигида суд тергов органлари фаолиятида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, жиноят ишларини юритишнинг процессуал асосларини, жиноят-процессуал қонунчилигини такомиллаштириш масалаларига, хусусан шахснинг ҳаёти, соғлиғи, шаъни ва қадр-қимматини турли жиноий тажовузлардан ҳимоя қилиш масаласига алоҳида аҳамият берилган.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида “инсоният оиласининг ҳамма аъзоларига хос кадр-қиммат ва уларнинг тенг, ажралмас ҳуқуқларини тан олиш эркинлик, адолат ва ялпи тинчлик асоси эканлиги“ эътироф этилган .[1] Бу борада Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, унинг шаъни ва кадр-қимматини муҳофаза қилишга бугунги кунда давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида ёндошилмоқда ва сиёсатни такомиллаштириш жараёнида ҳисобга олинмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4850-сонли (2016), “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли, “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм-фан, маърифат ва рақамли иқтисодий ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сонли Фармонларига, “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018 йил 14 майдаги ПҚ–3723-сон қарори , 2019 йил 13 декабрда қабул қилинган “Конституция ва қонун устуворлигини таъминлаш, бу борада жамоатчилик назоратини кучайтириш ҳамда жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–4551-сонли, 2020 йил 10 августда қабул қилинган “Суд-тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–6041-сонли, 2022 йил 28 январда қабул қилинган “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ–60-сонли, 2024 йил 10 июнь куни имзоланган “Тезкор-қидирув ҳамда тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармонлари, қарорлари ва соҳага оид бошқа қонун ҳужжатлари фуқаролар ва инсонларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга хизмат қилмоқда.

Шу билан бирга бугунги кунда мамлакатимиз суд-ҳуқуқ тизимида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда, айниқса дастлабки терговда ҳамда суд жараёнларида бузилган ҳуқуқларни тиклаш билан боғлиқ қатор масалалар мавжуд. Сўнгги йилларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг қонунчилик ва ташкилий-ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаш, халқаро стандартларни миллий қонунчиликка имплементация қилиш ва халқаро мажбуриятларни бажариш борасида салмоқли ишлар қилинди. Шунингдек, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари бўйича халқаро ташкилотлар ва

фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорликни фаоллаштиришга доир тизимли ишлар олиб борилмоқда.

Бугунги кунда мамлакатимиз инсон ҳуқуқлари бўйича 80 тадан ортиқ халқаро ҳужжатга, жумладан Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 6 та асосий шартномасига қўшилган бўлиб, уларнинг амалга оширилиши юзасидан тегишли шартномавий кўмиталарига мунтазам равишда миллий маърузаларини тақдим этиб келмоқда. Шартномавий кўмиталарнинг якуний тавсиялари инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва химоя қилиш бўйича миллий қонунчилик ва сиёсатни такомиллаштириш жараёнида ҳисобга олинмоқда.[2]

Бу борада Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев ҳақли равишда қайд қилганларидек, “Энди суд орқали инсонларнинг ҳуқуқи тикланганини эътироф этиш билан чекланиб қолмасдан, нима сабабдан судгача бўлган тергов жараёнида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган, деган саволни ҳам кўндаланг қўядиган, тазйиқлар учун жавоб берадиган вақт келди”. [3]

Мазкур йўналишда айниқса, жиноят ишларининг дастлабки тергов ва судларда жиноят ишлари кўрилишида, шунингдек, суд қарорларини ижро қилишда жабрланувчининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилишга оид қонунчилик ижросини таъминлаш тобора долзарб аҳамият касб этиб бормоқда.

Бу борада ҳуқуқни қўллаш амалиётини таҳлил қиладиган бўлсак, бугунги кунда жиноят процессидаги қуйидаги тенденциялар жабрланувчининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлашда прокуратура органларининг фаолиятини такомиллаштиришни талаб қилмоқда.

Биринчидан, судларда жиноят ишларининг кўриш ҳажмининг ошиб бориши жиноят ишларидан жабрланган шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини тиклаш билан боғлиқ фаолиятни янада оптималлаштиришни талаб қилмоқда. Хусусан, Олий суднинг Жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъати тафтиш инстанциясида 935 нафар шахсга нисбатан 852 та маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар кўриб тамомланган. Иш кўриш натижаларига кўра, 522 нафар (55,8 %) шахсга нисбатан суд қарорлари ўзгаришсиз қолдирилган бир пайтда, 187 нафар (20 %) шахсга нисбатан суд қарорлари бекор қилинган (шундан 124 нафар (66,3 %) шахснинг ҳаракатларида ҳуқуқбузарлик аломати йўқ деб топилган, 19 нафар (10,1 %) шахс МЖТКнинг 21-моддасига асосан жавобгарликдан озод этилиб, огоҳлантирилган, 44 нафар (23,5 %) шахсга нисбатан бошқа мазмундаги қарор қабул қилинган), 226 нафар (24,2 %) шахсга нисбатан суд қарорлари ўзгартирилган. [4]

Иккинчидан, бугунги кунда терговга қадар текширув жараёнида ғайриижтимоий хатти-ҳаракатлар оқибатида жабрланган шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини тиклашнинг процессуал механизмлари самарали фаолият кўрсатмаяпти.

Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 2-моддасида жиноят процессуал қонун ҳужжатларининг вазифалари кўрсатилган бўлиб, унга кўра, жиноят процессуал қонун ҳужжатларининг вазифалари жиноятларни тез ва тўла очишдан, жиноят содир этган ҳар бир шахсга адолатли жазо берилиши ҳамда айби бўлмаган ҳеч бир шахс жавобгарликка тортилмаслиги ва ҳукм қилинмаслиги учун айбдорларни фош этишдан ҳамда қонуннинг тўғри татбиқ этилишини таъминлашдан иборат эканлиги белгиланган.

Қайд этиш жоизки, ривожланган хорижий мамлакатларнинг мазкур йўналишдаги процессуал қонунчилиги нормаларининг ижобий ютуқлари ва бу борадаги халқаро тажрибани ўрганиш асосида миллий қонунчилик ҳужжатлари ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан боғлиқ муаммоларнинг илмий ечимини топиш алоҳида аҳамият касб этади. Бунда тергов ва суд жараёнларида жабрланувчиларнинг ҳуқуқий мақоми масаласи асосий ўрин эгаллайди.

Дунё мамлакатлари жабрланувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масаласига турлича ёндашмоқда. Масалан, аксарият давлатларда жабрланувчиларга ниҳоятда катта ҳуқуқлар берилган бўлиб, жумладан таъқиб қилишни қўзғатиш ҳуқуқи мавжуд.

Айрим мамлакатларда давлат жабрланувчи шахс сифатида намоён бўлиб, компенсация тўлаш ёки таъқиб қилиш билан боғлиқ муносабатлар юзасидан барча қарорларни қабул қилиши кўрсатиб ўтилган. Мазкур икки ёндашув ҳам замонавий халқаро стандартларга мувофиқ келади.

Шундан бўлишига қарамай, ҳозирда жиноят қурбонларига нисбатан қўлланилиши лозим бўлган халқаро минимал стандартлар мажмуи ишлаб чиқилмоқда. Давлат жабрланувчи шахс ўрнида қараладиган мамлакатларда жабрланувчилар, қоидага мувофиқ, қабул қилинган қарорлар ҳақида хабардор бўлиш ҳуқуқига эга бўлиб, бироқ мазкур ҳолатлар суд таъқибида етарли даражада муҳим роль ўйнамайди.

Мазкур амалиётнинг аксарият катта қисми жабрланувчилар билан ўзаро муносабатларнинг узок ўтмишдаги анъанавий урф-одатлар ва маданиятга асосланганлигидадир. Анъанавий (одатий) нуқтаи назарга (тушуниш, англаш) кўра, халқаро ҳуқуқда давлат томонидан жиноий таъқибни амалга ошириш аҳоли олдидаги мажбурият ҳисобланади.

Ҳозирда жабрланувчилар ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган бир қанча минимал стандартлар тўплами мавжуд бўлиб, улар доимий равишда такомиллашиб бормоқда. Ўзининг жиноий-ҳуқуқий тизимида одил судловни амалга ошираётган мамлакатлар бунга қатъий риоя этишлари шарт. Мазкур стандартлар жиноят ишларида айбланувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалаларини ўзида акс эттирган инсон ҳуқуқларига тааллуқли бўлган стандартлар қабул қилингандан сўнг анча кейин ишлаб чиқилган. Жиноят ишлари бўйича адолатли суд муҳокамасида айбланувчилар ва жабрланувчиларнинг ҳуқуқлари ўртасида ўзаро низо келиб чиқиши мумкин.

Жабрланувчиларнинг ҳуқуқлари ўзида кенг спектрли тушунчаларни ифода этиб, уларни учта мезонга ажратса бўлади: – жиноий таъкибда иштирок этиш; – жабрланувчиларни ҳуқуқларини ҳимоя қилиш воситалари; – жабрланувчиларни ҳимоя қилиш.

Хусусан, жабрланувчининг ҳуқуқий мақомига доир халқаро стандартлар ичида 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси[5] , 1966 йилда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пакт[6] ҳамда 1985 йил 29 ноябрда Бирлашган миллатлар ташкилотининг Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган Жиноят ва ҳокимият суиистеъмолининг қурбонлари учун одил судловнинг асосий принциплари тўғрисидаги декларация [7] алоҳида аҳамиятга касб этади.

1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 8-моддасига мувофиқ, ҳар бир шахс унинг конституция ва қонунлар билан тақдим қилинган ҳуқуқлари бузилган тақдирда тегишли миллий судлар орқали ўзининг ушбу бузилган ҳуқуқларини самарали равишда тиклаш ҳуқуқига эга. 1966 йил декабрда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 7-моддасига мувофиқ, ҳеч ким азобуқубатга солинмаслиги ва унга нисбатан шафқатсиз, ноинсоний ёки қадрқимматини хўрловчи муомала қилинмаслиги ёки жазоланмаслиги керак. Жиноят процессида жабрланувчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга оид халқаро стандартлар ичида 1985 йил 29 ноябрда Бирлашган миллатлар ташкилотининг Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган 61 Жиноят ва ҳокимият суиистеъмолининг қурбонлари учун одил судловнинг асосий принциплари тўғрисидаги декларация муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ушбу ҳужжатда жиноят қурбони тушунчаси, жиноят қурбонларининг одил судлов ва адолатли муносабатга эга бўлиши, жиноят қурбонларига компенсация ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш билан боғлиқ стандартлар кўрсатиб ўтилган. Декларация ўзининг мазмунига кўра, жиноят қурбонларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Хусусан, декларациянинг 14-бандида жиноят қурбонларига моддий, тиббий, психологик ва ижтимоий ёрдамларни ҳукумат ва маҳаллий даражада кўрсатиш лозимлиги қайд этилган. Жабрланувчилар ҳуқуқларига доир халқаро стандартлар талаблари минтақавий даражада ҳам такомиллаштириб келинмоқда. Хусусан, 1955 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенциянинг 13-моддаси [8] га мувофиқ конвенцияда қафолатланган ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган ҳар бир инсон, ҳатто буни расмий шахслар содир этган тақдирда ҳам, давлат органи олдида ҳуқуқий ҳимояланишнинг самарали воситаларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Европа Иттифоқи Вазирлар Қўмитасининг 2000 йил 6 октябрдаги R (2000) Тавсиясига кўра, жабрланувчилар давлат айбловчиларининг таъкибни тўхтатиш ҳақидаги қарорлари устидан судга шикоят қилиш имконига эгадирлар.

Дунёдаги кўпгина мамлакатларда жабрланувчиларнинг ҳуқуқлари билан боғлиқ масалалар ҳар томонлама ўзгариб ва ривожланиб бормоқда. Бироқ, бизнинг диққат марказимизда халқаро амалий тажриба муҳим ўрин эгаллайди. Бу борадаги кўпгина принциплар БМТнинг “Ҳокимият ваколатини суиистеъмол қилиш ва жиноят қурбонлари учун одил судловнинг асосий принциплари тўғрисида”ги Декларация (Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power)си [9] дан келиб чиқади ва улар қуйидагилар: – ҳар доим жабрланувчиларга ҳамдардлик билан муносабатда бўлиш ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш; – жабрланувчиларнинг адолатли, арзон ва тезкор бўлган одил судлов механизмларидан тўлиқ фойдаланиши; – жабрланувчиларга компенсация талаб қилиш ҳуқуқлари мавжудлиги ҳақидаги тегишли маълумотлар билан хабардор этиш; – жабрланувчиларнинг суд муҳокамасидаги иштироки ва суднинг якуний қарорлари ҳақида хабардор этиш; – суд муҳокамаси жараёнида жабрланувчиларга тегишли равишда ўзларининг фикр ва мулоҳазаларини баён этиш имкониятини тўла яратиш; – давлат жабрланувчилар ҳаёти ва соғлиғи учун муайян даражада хавф тўғрисида бўлганда, уларнинг шахсий ҳаёти ва хавфсизлигини таъминлаш юзасидан барча чора тадбирлар кўриш; – жабрланувчиларга суд муҳокамасининг барча босқичларида тегишли ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш; Мамлакатимиз ҳуқуқий тизимида фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, жабрланувчининг ҳуқуқий мақомига доир халқаро стандартлар талабларини янада чуқурроқ тадбиқ этиш учун ушбу юқорида таҳлил этилган стандартлар талабларини ўрганиш бўйича халқаро ташкилотлар вакиллари билан махсус ўқув машғулотларини мунтазам олиб бориш лозим бўлади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтганда, барча олиб борилаётган суд-тергов фаолияти соҳасидаги ислохотлар Конституция устуворлиги, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, уларнинг одил судловга бўлган ишончини оширишни кучайтиришга қаратилган навбатдаги энг муҳим тарихий қадамлардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948 йил 10 декабрь)/ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси// <http://constitution.uz/uz/pages/humanrights>.
2. <http://nhrc.uz/uz/news/sud-tergov-faoliyatida-inson-huquqlarini-taminlash-dolzarb-vazifa>
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга 25.01.2020 йилдаги Мурожаатномаси// <http://uza.uz/posts/3329>
4. <https://sud.uz/court-experiments/crime-court-experiments/>
5. “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси” (1948 йил)
6. “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пакт” (1966 йил)
7. БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган “Жиноят ва ҳокимият суиистеъмолининг қурбонлари учун одил судловнинг асосий

принциплари тўғрисидаги декларация” 1985 йил 29 ноябрда қабул қилинган

8. Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенция(1955 йил)
9. БМТнинг “Ҳокимият ваколатини суистеъмол қилиш ва жиноят қурбонлари учун одил судловнинг асосий принциплари тўғрисида”ги Декларация (Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power)